

інших дослідників, зусиллями яких вона отримає практичний вихід і сприятиме економічному й духовному відродженню України.

6. Висновки. Викладені результати дослідження дозволяють, на наше переконання, дійти таких обґрунтованих висновків. По-перше, феномен виробничої культури ще не отримав належного. По-друге, виробнича культура являє собою історичний феномен, який розвивається у тісному взаємозв'язку з розвитком суспільства та його матеріального і духовного виробництва. По-третє, між загальною та виробничою культурою і рівнем добробуту населення, соціально-психологічним самопочуттям людини та її розумінням необхідності гармонізації своїх відносин з суспільством, природою і техносферою існує складна система прямих і зворотних зв'язків і взаємозумовленості. По-четверте, підвищення рівня виробничої культури сприяє як цій гармонізації, так і створенню умов для максимально повної творчої та особистісної самореалізації працівників. Тому, по-п'яте, подальші розвідки онтологічного статусу виробничої культури сприятимуть і розвитку філософії культури, і цілеспрямованому формуванню й дотриманню високої виробничої культури в умовах застосування високих технологій.

Список літератури: 1. Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 580 с. 2. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.: Каравел; Львів: Новий світ-2000, 2001. – 448 с. 3. Антекарь М.Д., Рамазанов С.К., Фрезер Г.Е. История инженерной деятельности. – К.: Аристей, 2003. – 568 с. 4. Краткий философский словарь / Под редакцией А.П. Алексеева. – М.: Проспект, 2001. – 496 с. 5. Философия: Учебник для вузов / Под редакцией В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 677 с. 6. Кремень В.Г., Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Філософія управління: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Знання України, 2007. – 360 с.

Надійшла до редколегії 09.10.07

УДК 300.372

О.П. ДЗЬОБАНЬ, док. філос. наук, професор

Ю.В. МЕЛЯКОВА, канд. філос. наук

ФЕНОМЕН СВОБОДИ В ОНТОГЕНЕТИЧНОМУ Й ФІЛОГЕНЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТАХ

У статті аналізується феномен свободи з точки зору її філогенетичного й онтогенетичного розвитку. Показано, що на рівні людини свобода проявляється у вигляді системної якості, яка містить у собі особливості фізичної, біологічної й психічної взаємодії людини зі світом та іншими людьми. Доводиться, що ці особливості акумулюють сукупну свободу індивіда через об'єктивування, вписаність механізмів індивідуального реагування в просторово-часову структуру світу.

Ключові слова: свобода, людина, механізм, світ, розвиток.

В статье анализируется феномен свободы с точки зрения ее филогенетического и онтогенетического развития. Показано, что на уровне человека свобода проявляется в виде системного качества, которая содержит в себе особенности физического, биологического и психологического взаимодействия человека с миром и с другими людьми. Доказывается, что эти особенности аккумулируют совокупную свободу индивида посредством объективирования, вписанности механизмов индивидуального реагирования в пространственно-временную структуру мира.

Ключевые слова: свобода, человек, механизм, мир, развитие.

In the article the phenomenon of freedom is analysed from point of its phylogenesis and ontogenetic development. It is rotined that at the level of man freedom shows up as system quality, which contains the features of physical, biological and psychological cooperation with the world and other people. Proved, that these features accumulate the combined freedom of individual by means of objectiving the mechanisms of the individual reacting in the space-temporal structure of the world.

Key words: freedom, human, mechanism, world, development.

Постановка проблеми. Процес формування загальнолюдських форм відображення й реагування відбувався й відбувається в руслі розвитку онто- та філогенезу людини на тлі становлення людського суспільства в цілому.

Уявляється, що на реальні свободи людини накладалися обмеження, обумовлені, в першу чергу, природним життєвим інстинктом як самозбереження людського роду. Швидше за все, першими обмеженнями свободи людини виступали численні табу: харчові, статеві, стадні тощо. Міра соціальної свободи складалася з безлічі табуйованих свобод. Індивідуальна свобода приходила до неузгодженості з нав'язуванням комплексом табуйованого відношення роду до окремого індивіда. Власне людська свобода виникла, очевидно, за наявності основи первісної соціальної спільноти – роду.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на достатньо широке коло наукових доробок стосовно проблеми свободи, її аспекти, пов'язані з індивідуальним розвитком людини та з процесом розвитку людства в їх діалектичній єдності, залишаються ще недостатньо опрацьованими. Тому **метою** даної статті є окреслення основних проблем онтогенетичного й філогенетичного виміру свободи на рівні філософської рефлексії.

Відчуття людиною своєї свободи закріплювалося переважно в індивідуальній практиці через процес відчуження й освоєння природних, соціальних і духовних зв'язків. Р. Штайнер, прагнучи подолати відчуженість людини по відношенню до природи, вважає, що ми повинні знайти цю природну суть в нас самих [2, с. 114]. Сучасні ж соціобіологи Е. Уілсон, М. Рьюїз, М. Мідглі та інші, бажаючи усунути бар'єр між звіром і людиною, стверджують, що тварини й люди живуть за одними й тими ж принципами [7].

Проте, у нас є підстави стверджувати й протилежне, вважаючи людину “надприродною” істотою внаслідок того, що вона є носієм ідей, які продукуються в процесі сприйняття зовнішнього світу, містять в собі

природне, творче й духовне почала. Розділення людини на природну й надприродну, як уособлення тілесного й духовного, зла й добра, є початковим принципом для виникнення свободи. Створивши свій надприродний світ, людина своїми діями постійно втручається в світ природний, який також сприяє здійсненню її цілей.

Георг Гегель пов'язує проблему свободи з призначенням людини, її природою. Він ніяк не може погодитися з тим, що “людина природно є доброю” або “людина природно є злою” і вважає за краще розглядати ці визначення у взаємозв'язку, в динаміці, міркує не про абстрактну, а про конкретну людину, не прирівнюючи її до Бога як істоту абсолютну і не позбавляючи жадань та пристрастей [3-4].

Іммануїл Кант, приділяючи цій проблемі належну увагу, вважає, що людина виділяється з природи з того моменту, коли вона усвідомлює своє “Я”. “Та обставина, що людина може володіти уявленням про своє “Я”, нескінченно прославляє її над усіма іншими істотами, що живуть на землі”, – писав Кант [10, с. 21].

Таким чином, становлення свободи через відчуження, вже на первинній стадії розвитку людства, свідчить, що люди, звільняючись від природної залежності, утворюють свій новий світ. Людина роздвоюється. Будучи частиною природи, вона починає протистояти їй, прагнучи до нової гармонії, освяченої світлом розуму. Людина стає мірою речей, в думках створюючи цей світ, а потім прагнучи його побудувати. Тут доцільно згадати Ж.П. Сартра, який відзначав: “Людина – це перш за все проект, який переживається суб'єктивно...” [8, с. 22].

Споконвічно існували різні свободи: свобода соціальна, масова і свобода окремої людини. Кожна людина є складовою багатьох спільнот (сім'я, раса, держава тощо). З одного боку вона – співучасник, частинка масової свободи, а з іншого – її свобода виявляється через самозвеличення, розгледіти яке людині в самій собі є проблемою з проблем. Людське “Я” починає пробиватися вже в рамках первісних суспільств, але тут, безумовним є пріоритет соціального. Люди спочатку колективно відділяються від природи і тільки потім йде процес соціального дроблення, аж до індивідуального людського “Я”.

З.Фрейд, відзначаючи величезний вплив на людину соціального середовища й масового гіпнозу, приходять до висновку, що “окремі індивіди були так само пов'язані, як і сьогодні, очільник же первісної орди був вільний. Його інтелектуальні акти були і у відособленості сильні і незалежні, його воля не потребувала підтвердження волею інших. Отже, ми вважаємо, що його “Я” було в малому ступені пов'язане з іншими, він не любив нікого, окрім себе, а інших лише остільки, оскільки вони служили його потребам. Його “Я” не віддавало об'єктам ніяких надлишок” [9, с. 119].

Звернення до філософії А. Шопенгауера, Ф. Ніцше та інших ірраціоналістів черговий раз свідчить, що свобода має дві складові: природну

й соціальну. З їх вчень виходить, що свобода містить у собі приховані глибинні пласти, закладені природою. Виникає думка, що свобода не досягається, як учив Бенедикт Спіноза, за допомогою розумного усвідомлення й планування своїх вчинків. Для прояснення даної проблеми потрібний розгляд безлічі підстав свободи.

Історико-філософський аналіз свободи, дослідження її в онтогенетичному й філогенетичному аспектах свідчить, що в реальному житті кожен окремий індивід проявляється як єдність двох начал: як людина внутрішня й зовнішня. Нам більш знайома людина зовнішня, її зовнішня сторона піддається обробці колективами. Тут людина виховується, формує свій розум і відчуття, прагне ідентифікувати себе з суспільством. Внутрішня ж людина є глибоко прихованою. Це “Я” маленької слабкої дитини, а можливо, й надлюдини Ніцше. Внутрішня людина має найпряміше відношення до свободи, вона несе в собі можливу свободу, але вона теж повинна навчитися її бачити, розуміти й досягати. Людина повинна розрізнати видимий і реальний світи, оскільки суспільні еталони можуть позбавляти людину її власних думок, відчуттів і свободи.

Різні стани соціально-біологічної організації людини (організмовий, популяція, родовий) багато в чому обумовлюють специфіку духовності, яка включає й свободу. На рівні людини як біологічної істоти свобода проявляється у вигляді системної якості, знімаючи в собі особливості фізичної, біологічної й психічної взаємодії людини зі світом, іншими людьми. Ці особливості й акумулюють сукупну свободу індивіда через об'єктивування, вписаність механізмів індивідуального реагування в просторово-часову структуру світу. На цьому рівні формується “образ” свободи індивіда як сукупності можливостей життєвого самоствердження й самовизначення. Можна відзначити гносеологічну неадекватність образу свободи через наявність невитиснених біологічних інстинктів, оточення агресивного середовища, недостатність психічної форми реагування. Міра освоєння й відчуження на цьому рівні багато в чому носить риси ірраціональності. Образи свободи не є такими, що верифікуються, їх віртуальність складно фіксується й уявляється, вони навряд чи можуть бути покладені в основу усвідомленої цілеспрямованої діяльності.

На рівнях популяції й роду в сукупний образ свободи включаються вже генетичні родові особливості, національні, сімейні тощо властивості і сторони відношення людини до світу. Вписаність, або, кажучи словами Володимира Вернадського, “вбудованість” живої речовини планети в загальнокосмічний потік життя примушує людину актуалізувати вже космічну свободу, ставити питання про освоєння позаземних зв'язків, жертвуючи в чомусь собою через самоствердження на користь майбутніх поколінь.

На рівні суб'єкта як біологічного організму, реалізація свободи здійснюється, в першу чергу, за рахунок внутрішніх потенцій організму. Але

при цьому свободу людини детермінують і чинники надіндивідуального порядку, які шикуються в певну ієрархічну структуру, обумовлену загальнолюдськими, національними, державними, політичними та іншими нормами. На всіх рівнях перед людиною стоїть проблема збереження свого “Я”, яке є одним з найважливіших підстав свободи. Існують і інші підстави свободи, наприклад, любов, що виникає від взаємовизнаності якостей.

Аналіз підстав свободи показує, що людина, прагнучи знайти свободу, реалізувати своє “Я”, опирається або на надприродні сили, або на свідомість, або на несвідомі властивості людського життя [6].

Для християнства, наприклад, підставою і джерелом свободи виступають надприродні сили. Один Бог завжди необхідно діє зі всією повнотою своєї свободи. Він – основа і начало всього, оскільки як світ немислимий без існування Бога, так і Бога не можна мислити без існування світу. На зв'язці понять “Бог” і “світ” будуються різні християнсько-філософські концепції людини та її свободи.

Розглядаючи становлення свободи людини, Гегель вважав, що підставою, початковим принципом доцільно брати свідомість. Це витікає з вислову Гегеля щодо одного зауваження Лейбніца, яке здається дотепним, що “якби магніт володів свідомістю, то він вважав би свій напрям на північ визначенням своєї волі, законом своєї свободи. Швидше вірним є інше. Якби магніт володів свідомістю і, значить, волею й свободою, то він був би мислячим, тим самим простір був би для нього як загальний простір, який охоплює всі напрями, і тому один напрям на північ був би швидше межею для його свободи, так само як для людини бути утриманим на одному місці є межа, а для рослини – ні” [5, с. 199].

З. Фрейд, навпаки, підкреслюючи значення несвідомого, вважав, що “свідоме розумове життя є лише досить незначною частиною несвідомого душевного життя” [9, с. 74].

Безумовною підставою свободи виступає культура, що є творінням людини і надприродним утворенням. Людина, входячи в світ, з одного боку, застає культуру, що вже склалася, готовою, а з іншого – вона її перетворить, а деколи створює наново. Наприклад, Т.Г. Шевченко освоював наявні мовні форми, а потім, відчужуючи їх, він створив свою нову мову. І в цьому випадку його особове “Я” як би добирається до повної свободи. Хоча свобода як повнота – це швидше ідеал. Людина здебільшого ідеал свого власного “Я” замінює масовим ідеалом, що втілюється в образі якої-небудь іншої людини, частіше за всього вождя. Іноді навіть людині може здаватися, що її уявне “Я” досягає тотальності з її “Ідеалом”. Тоді вона переживає почиття самовдоволення і самодостатності, що не порушується самокритикою. І на відміну від справжньої свободи такий стан може продовжуватися тривалий час, оскільки він позбавлений дійсних джерел свободи – любові й самокритики. А ґрунтується цей стан на підставі усунення чужих інтересів і критичного відношення до самого себе. В зв'язку з цим виникає небезпека

відчуження як окремої людини, так і соціальної спільності від природи. І це не суто теоретична проблема. Історія знає немало прикладів, коли як окремі індивіди, так і соціальні спільноти намагалися стати панамі природи. Наша пам'ять чудово зберегла спогади про результати діянь людей, які уявили себе вільними. Хоча насправді свобода реалізується через взаємовідношення з "Іншим", виявляється як момент збігу різних сутнісних сил. До того ж, процес взаємодії людини з "Іншим" протікає далеко не однозначно. Хорошим прикладом може служити аналіз взаємовідношення індивідуальної й соціальної свобод. Так, індивідуальна свобода формується за участю свідомості й волі як окремої людини, так і інших людей. Соціальна ж свобода є результатом взаємодії свідомостей і волі безлічі людей. При цьому соціальна свобода може або сприяти реалізації свободи індивіда, або обмежувати його свободу.

У зв'язку з цим, можна виділити певні типи соціальної свободи: соціальна свобода, яка обмежує всі індивідуальні свободи за винятком одного індивіда; соціальна свобода, яка сприяє реалізації свобод небагатьох; соціальна свобода, яка дозволяє реалізувати свої свободи більшості.

Типологізація свободи свідчить, що рівень свободи зростає або зменшується залежно від дій соціальних суб'єктів з одного боку, а з іншого – соціальна свобода або сприяє, або обмежує індивідуальні свободи.

При дослідженні індивідуальної свободи людини звертає на себе увагу той факт, що свобода носить фрагментарний характер. Вона не виявляється в людському житті як безперервна суцільна смуга. Як неможливо уявити собі одночасно знаходження і незнаходження рухомого тіла в одній і тій же точці, так і неможливий один лише інтелектуальний абсолютний вираз свободи. Гостре переживання справжньої свободи є раптовим, цілісним, раціонально-ірраціональним. У цьому цілісному переживанні знята внутрішня суперечність відчуження й освоєння, страждання й радості, усунені блукання духу між полюсами суперечності. Але таке відчуття справжньої свободи – всього лише мить, у якій зливаються без розрізнення любов, творчість і істина, минуле, сьогодення й майбутнє, а потім – знову повернення до відчуття парадоксальності й невловимості свободи. Людина знову стає рабом своєї свободи, оскільки прихильність до емпіричних об'єктів зменшує свободу вибору і відводить у напрямку, протилежному свободі. Свобода опредмечує минулу вільну потребу людини, перетворює її на обмежений об'єкт, тим самим зменшуючи арсенал вільних здібностей індивіда. Самореалізуючись і стаючи кимось, ми в цій цілеспрямованості жадаємо влади над освоюваною наявністю, відчуваємо себе хазіяном ситуації і не помічаємо, що панування обертається рабством. Будь-яке освоєння світу кінець кінцем породжує нову залежність від світу, відчуження від себе вільних здібностей. Але й відчуження від себе звичних зв'язків – теж рабство, хоча й навпаки, оскільки відчуження є втрата своїх минулих здібностей. Залишається одне – погашення освоєння відчуженням, а

відчуження освоєнням. Пошук міри єдності відчуження й освоєння, імовірно, і є пошук постійно вислизуючої свободи. Всю історію людства можна в деякому розумінні зрозуміти як пошук золотого перетину свободи, її гармонійної міри, рівноваги між освоєнням і відчуженням [7].

О.М. Бекарев, розглядаючи свободу людини в соціальному просторі, правомірно відзначає, що традиційно свободу переносили кудись в майбутнє, в туманну перспективу, хоча свобода є факт, який є в наявності і залишається непоміченим. Автор не безуспішно розглядає фактичну свободу крізь категоріальну пару “дійсність – можливість” [1, с. 12-13]. В межах же просторово-часових характеристик свобода виступає мірою освоєння й відчуження [6].

Як **висновок**, зазначимо: онтогенетичний і філогенетичний аналіз свободи свідчить, що реальна свобода людини і уявлення людини про свободу значно змінюються. Недоцільно стверджувати, що в процесі розвитку філогенезу міра свободи постійно зростає. Очевидно, у кожної людини є свій індивідуальний поріг можливої свободи. Свобода дорослої людини і свобода дитини відмінні одна від одної, розрізняється вона й у селянина і городянина. У кожної людини, залежно від її розвитку, характеру, темпераменту, своя свобода. Іншими словами, свобода може бути бідною і багатою, складною і простою, максимальною й мінімальною. Можна стати вільним, відмовившись від енергії, а можна бути вільним, вклавши всю енергію в діяльність. Становлення свободи багато в чому залежить від змістовного збагачення життєвих орієнтирів людини: щастя, надії, любові тощо. Хоча стосовно даної точки зору немає повної одностайності. Так, наприклад, З. Фрейд на противагу християнству та численним філософським вченням не вважає любов дороговказною ниткою, яка веде людину до свободи. Ідеал вільної особи для нього – надлюдина, яку Ніцше очікував лише від майбутнього.

Безумовно, свобода як повнота – це швидше ідеал. Реальна ж свобода є безперервний процес освоєння відчуженого й відчуження освоєного, процес, в ході якого беззмістовна, проста свобода – ніщо (Гегель) – повертається і стає повнотою. Чим складнішим є механізм, тим більше зусиль потребується від людини для отримання свободи.

Список літератури: 1. Бекарев А.М. Свобода человека в социальном пространстве. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 1992. – 340 с. 2. Бондарев Г.А. «Философия свободы» Рудольфа Штайнера как основание логики созерцающего мышления. Религия мыслящей воли. Органон современной культурной эпохи. – М.: Наука, 2006. – 908 с. 3. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории / Пер. А.М.Водена. Изд. 2-е, стер. – Кн. 1. – СПб.: Наука, 2005. – 349 с. 4. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии / Пер. А.М.Водена. Изд. 2-е, стер. – СПб.: Наука, 2006. – 477 с. 5. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. – 2-е изд., стер. – СПб.: Наука. – 2005. – 799 с. 6. Дзебань А.П., Разметаева Ю.С. Свобода и закон в философии права: к проблеме соотношения // Проблема свободы у теоретичній та практичній філософії / Матеріали Х Харківських міжнародних Сковородинівських читань. В 2 ч. – Ч. 2. – Харків: “Екограф”, 2003. – С. 21-24. 7. Максимов А.М. Онтогенетический и филогенетический анализ модуса свободы. – <http://ihtik.lib.ru/>. 8. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Пер с фр. М. Грецкого. – М.:

Изд-во иностр. лит., 1953. – 42 с. **9. Фрейд З.** Я и Оно: по ту сторону принципа удовольствия / Пер. с нем. – М.: Фолио: АСТ, 2007. – 156 с. **10.** Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М.: Республика, 1995. – 956 с.

Надійшла до редколегії 20.02.08

УДК 123.1

С.А. ГУСЕВ, канд. филос. наук, доцент

ФЕНОМЕН СВОБОДЫ В ФИЛОСОФИИ

Філософська ідея свободи завжди відзначалась невизначенністю і мноозначністю, починаючи з античності і закінчуючи сучасністю. Показуючи це у статті, автор намагається виділити цілком визначені і однозначні положення, які можна взяти за основу вирішення проблеми свободи в філософії.. Особлива увага приділяється розумінню свободи на сучасному етапі розвитку суспільства.

From antiquity to contemporaneity the philosophical idea was different by indefinity and many meanings. Showing it at this article author tries emphasize quite definite and synonymous positions which can be taken as a basis of resolution of freedom's problem in philosophy. Separate attention is given to comprehension of freedom at modern stage of society development.

Философская идея свободы всегда отличалась неопределенностью и мноозначностью, начиная с античности и кончая современностью. Показывая это в статье, автор пытается выделить вполне определенные и однозначные положения, которые можно взять за основу решения проблемы свободы в философии. Особое внимание уделяется пониманию свободы на современном этапе развития общества.

Постановка проблемы. Г. Гегель, в свое время, по поводу идеи свободы, отмечал ее „неопределенность и мноозначность”. По Гегелю, свобода не является чем-то непосредственно данным в духе, а таким, что еще только должно быть порождено его деятельностью. Похоже, что среди всех мыслителей, имевших или имеющих отношение к решению проблемы свободы, Гегель был наиболее точным – свобода не есть что-то определенлившееся и определенное, а нечто такое, что являясь высшей ценностью, может существовать только как процесс. Подверженность идеи свободы „величайшим недоразумениям” привела к тому, что все сказанное философами о свободе нисколько не прояснило этого феномена, более того, сделало его еще более неопределенным. В конечном счете, философы назвали эту проблему метафизической и тем самым надежно спрятали ее по ту сторону объективной реальности, в загадочные дали бесконечности.

Тем не менее, понятие свободы прочно укоренилось по эту сторону действительности, в современном обществе. Свобода причислена к основополагающим сущностным силам человека. Фактор свободы лежит даже в основе критерия общественного прогресса. Словом, несмотря на свою